

**«МАНАС» ЭПОСУНУНУН ЛЕКСИКАСЫНДАГЫ ИРАНИЗМДЕРДИН
МААНИЛИК ТОПТОРУ ЖАНА АЛАРДЫН КОЛДОНУЛУУ ДАРАЖАСЫ**

Макалада манасчылар С.Орозбаков менен С.Каралаевдин варианты боюнча «Манас» эпосундагы иран тилдеринен кирген сөздөр маанилик топторго бөлүнүп, иликтөөгө алынат да, алардын колдонулуу даражасы боюнча жыйынтыктар берилет.

«Манас» эпосунун лексикасына кайрылганыбызда, анын составында төл сөздөр менен катар эле сырттан кирген сөздөр «Манаста» баяндалган доордун колоритин, кыргыздардын башка да түрдүү элдер менен карым-катышын, ал элдердин жашоо образынын өзгөчөлүктөрүн даана бере алган көркөм каражаттар катары атайын колдонулгандыгын байкайбыз. Эпосто кыргыздын төл сөздөрүнөн башка иран, араб, монгол, кытай, орус тилдеринен кирген сөздөр бар.

Кыргыз тилине иран жана араб сөздөрүнүн кабыл алынышы, негизинен, кыргыз урууларынын негизги массасынын азыркы алтайлыктардын бабалары менен экономикалык, саясий жана маданий карым-катышы үзүлүп, кыргыздардын Теңир-Тоого (Тянь-Шанга) келген мезгилинен тартып, б.а.,

XV кылымдан кийин башталган. Бирок иран тобундагы тилдерден тике же уйгур тили аркылуу кирген айрым сөздөр кыргыз тилинин сөздүк курамында Саян-Алтай доорунда эле болушу мүмкүн деген пикирлер да бар [6, 220].

Айрым кыргыз урууларынын жана уруктарынын Фергана өрөөнүнүн чегине, Памирге, Гисарга өткөн мезгилинен, башкача айтканда, XVI кылымдын башынан тартып, иран тилдеринен кыргыз лексикасына өткөн сөздөр көбөйө баштаган. Бул жерде кыргыздар ассимиляцияланган этникалык группалар менен гана эмес, иран тилдүү элдердин компактылуу группасы болгон тажиктер менен азыркы күнгө чейин уланып келе жаткан тике байланыш түзүлө баштаган [7, 221].

«Иран элдери менен түрк элдеринин карым-катышы биздин заманга чейин эле согди убагындагы түрктөр менен аймакташ өткөн. Бул тилдердин карым-катышынын эң кызуу мезгили орто кылымдарга туура келет», - дейт Карбоз Дыйканов [1, 30].

Ж.Сыдыковдун пикири боюнча, иран сөздөрүнүн кыргыз тилине өздөштүрүлүш мезгилдери байыркы түрк доорунда (V-X кылымдар) кыргыздардын иран тилинде сүйлөөчү тохарлар менен соода-сатык байланыштарын жүргүзүп турган учурларга туш келет. Кийинчерээк, XVI кылымдан кийинки мезгилдерде кыргыздардын тилине, алар Фергана, Памир жана Гисар жерлерине чейин жайгашып, андагы тажик элдери менен тикеден-тике карым-катнашуу мезгилде-ринде жана тажиктер менен алда канча мурун катташып жүргөн өзбек, уйгур элдери аркылуу да сөздөр өздөштүрүлгөн [6, 109-110].

Ал эми С.Кондучалова иран сөздөрүнүн кириши жана кыргыздарга таралышы

жөнүндө төмөндөгүлөрдү айтат: «...араб, иран сөздөрүнүн сан жагынан болгон көлөмү кыргыздардын бардык өкүлдөрүндө бирдей даражада эмес экендигин да айта кетишибиз керек. Түндүк кыргыз уруулары бул сөздөрдү кеңири колдонушкан өзбек, уйгур калктары жана иран тилдеринде сүйлөшкөн башка калктар (тажиктер ж.б.) менен түштүктөгү кыргыздардай кеңири аралашып, тыгыз байланыш-катышта болбогондуктан, буларда араб, иран сөздөрүнүн жалпы көлөмү анча көбөйө албагандыгы закондуу. Түндүк кыргыздар мындай сөздөрдү Кокон хандыгынын үстөмдүгү күчөп турган же ислам дини кеңири тарала баштаган мезгилдерде гана бир аз активдүүрөөк темп менен кабыл алып отурган болуу керек» [2, 37],- деп жазат.

Биз жогорудагы пикирлерге кошулуу менен, төмөндөгүдөй жыйынтыктарга келдик: иран тилдеринен кирген сөздөрдүн агымы Енисей кыргыздарынын бир бөлүгү IX-X кылымдарда көчүп келип, Теңир-Тоонун чыгыш түндүгүнө жана Жети-Сууга орношкон убагында [3, 174-175], ошондой эле XIII кылымдын экинчи жарымында енисейлик, алтайлык кыргыздар монгол хандары тарабынан талкаланып, бир топтору Борбордук Азияга күч менен көчүрүлүп келген мезгилинде [4, 192] кирген болуу керек.

Кыргыз тилиндеги иран сөздөрүнүн көлөмүн К.Дыйканов К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүнө» таянуу менен, андагы лексиканын 6,5%ын түзөт [1] деп эсептейт.

Чындыгында эле, иран тилдеринен кирген сөздөр өздөштүрүлгөн сөздөрдүн орчундуу бөлүгүн түзөт жана кыргыз тилинин лексикасынын толукталышына, байышына жагымдуу таасирин тийгизди. Анткени иран сөздөрү семантикалык маанилери боюнча турмуштук маанилүү сфераларга: экономикага, соодага, бакчачылыкка, бакчылыкка, курулушка, турмуш-тиричиликке тиешелүү сөздөр болуп саналат [7, 228].

Улуу «Манас» эпопеясында башка тилдерден кирген сөздөргө караганда иран сөздөрүнүн көп учурашы жогоруда айтылгандарга байланыштуу деп эсептейбиз.

«Манас» эпосундагы иранизм-дерди төмөндөгүдөй маанилик топторго бөлүп карасак болот:

1) соода-сатыкка байланыштуу сөздөр: *арзан, баа, бажы, базар, батман, даана, далдал, дилде, зер, пул, соода, соодагер, сээр, тараза, чекене, чейрек ж.б.*

Татым кыйын туз **арзан**,

Жайы кыйын, кышы **арзан**,

Катын кыйын, кыз **арзан**

(СОВ, 4, 33-б.).

Кылым журттун барынан,

Көкөтөй артык бай экен.

Кызыл **дилде**, сары алтын,

Кырк тамы толгон кан экен.

(СКВ, 2, 5-б.).

2) бакчылыкка, бакчачылыкка байланыштуу сөздөр: *алмурут, алчын (сажень), анжир, бадам, бадыраң, бак-дарак, бакча, бал (сол), бута, гүл, гүлбак, дарак, дүмбүл, дан, жүгөрү, күнжүт, мейиз, мисте, мөмө, мурч, мыяз, чарбак, чынар ж.б.*

Ак сакалы чүчтөдөй,

Устукан сөөгү мистедей.

(СОВ, 4, 28-б.).

Арачысын сабайлы,

Аламандап талайлы.

Гүлбагына камайлы,

Күлдү журтун талайлы.

(СОВ, 4, 15-б.).

3) адамдын кесибин, социалдык абалын, кызматын, тууган-туушкандыгын билгизген сөздөр: *акун, акын, баба, бадыша, берзент, бечара, бача (дитя, ребенок, друг), дарыгер, датка, денекул, дос, дубана, душман, дыйкан, жадыгөй, жоро, жан-жоро, жар-жоро, заада, заяпкер, зардал, зергер, календер, кедей, кембагал, кемпир, мейман, муришап, мадер, мүнүшкөр, мандикер, найзакер, өнөрпоз, пенде, саркер, соодагер, тукум, удайчы, устат, уста, чабендес, чалыяр, чилтен, шамыян ж.б.*

Карыганда бир перзент,

Бай Жакып бала көрүптүр.

(СОВ, 1, 85-б.).

Колго келген маңгулдар

Падыша экен Жакып деп,

Кошоматын айтышып.

(СОВ, 1, 78-б.).

4) эмгек куралдарынын, үй буюмдардын, музыкалык аспаптар-дын, курал-жарактардын, кийим-кечектердин аттары: *аптама, бадана, байнек, батик, бараң, баяндос, бокчо, бурама, дастар, дастаркон, дуутар, жакдан, жасайыл, жекендос, замбирек, зоол, кагаз, келтек, кемер, кериней, килем, кисе, кепич, кумура, кундак, куту, келбото, када, келеп, маасы, машаа, найза, накер, ободо (шырдак), оромол, парда, сүмбө, сырнайза, сырбараң, таажы, так, такта, тарашиа, тасмал, топу, турнабай, устара,*

чайдоос, чарайна, чокмор, чөмүч, чылапчын, чыны, чырак, чеч (вила), чилмардан, шамшар, шым ж.б.

Урган жоосун кулаткан,

Узун **найза** колунда.

Казандай болгон чоң күрсү,

Кармап алып колуна.

(COB, 1, 201-б.).

Булустара мизине

Ажыдаарыдын уусунан,

Чык этпес уунун буусуна,

Мизине мыктап салдырдым.

(СКВ, «Сейтек», 15-б.).

5) үй курулушуна жана жайга байланыштуу сөздөр: *амбар, акыр, бакса, болот, дандыр, дубал, зыл, календеркана, кен, күмбөз, күлкана, кала, күлбото, коло, мейманкана, мис, моло, мүрзө, панжара, сарай, терезе, чалдыбар, ылай ж.б.*

Темирден салган **дубалы**,

Тешиктен киши көрүнсө,

Сом темирдей коргону,

Адамды алып жесем деп,

Тербелтер эле булары.

(COB, 2, 191-б.).

Амбар толгон алтын калды,

Айымкүлдөй катын калды.

Атпай кыргыз калкым калды

(COB, 3, 8-б.).

б) жаныбарлардын, мифология-лык жандыктардын, курт-кумурскалардын аттары: *ажыдаар, аңги, аспу, алман (алгыр бүркүт), бада, барбана, дөө, дөө-пери, жаныбар, заңгар, ноопаз, аспи, зымырык, короз, кумпай, тайган, тотугуш, баян ж.б.*

Бооруна басып кымырып,

Бир жылдык жолго бир күнү,

Учкан экен **зымырык**.

(COB, 3, 191-б.).

Кабар айт дептир калкына,

Дөө менен **периге**.

Жалпы кабар айт дептир,

Дариянын элине.

(COB, 3, 38-б.).

7) убакытка, мезгилге, мейкин-дикке байланыштуу сөздөр: *апторой, дигер, дүйшөмбү, жаан (аалам), жекшемби, заман, бешим, ишемби, шаршемби, шашке, чилде ж.б.*

Жекшемби өткөн күнүндө,

Дүйшөмбү келген түнүндө.

Атасынын кызыл туу,

Аягын жерге сайылтып.

(COB, 2, 30-б.).

Арамдык көрсөң, ачыпа айт.

Апторой журтка чачып айт.

(COB, 2, 259-б.).

8) оору жана дары-дармектердин аттары: *асмай, дарт, дары, дартман, момия, чылым ж.б.*

Өлөмүн деп арыз айтып,

Өзүмө келди **дарт** айтып.

(COB, 4, 144-б.).

Так ушундай тар жерде,

Калабы катуу бар жерде,

Сөзүң **дары** ар жерде.

(COB, 4, 89-б.).

9) табият көрүнүштөрүнүн аттары: *асман, аптап, баар, биябан, дарыя, кемер, керимсел, кумай, булут, сел, топон, шамал, кум ж.б.*

Жети жүз атты айдады,

Түшүрдү түшкөн кыядан.

Аяк жагы Ташкендин,

Адамдын көзү жетпеген,

Аңкаган **чөл-биябан**.

(СОВ, 3, 62-б.).

Кытайлар көзүн салыптыр,

Дарыядан кече албай,

Кыргын болуп калыптыр.

(СОВ, 1, 259-б.).

10) абстрактуу маанидеги сөздөр: *абийир, азил, аңгеме, апсун, арам, акуш, арман, баана, байыр, бушайман, дагдыр, дарман, дат, жала, жышаан, забын, зардеп, зыян, кадик, калаба, капсалаң, каргаша, кумар, күмөн, күнөө, маанай, маараке, майдан, медеp, мүлк, мээрим, наз, намыс, обон, опуза, өнөр, паана, пир, сазай, сейил, убара ж.б.*

Деп, ошентип, Чоң-Билгич,

Арман кылып күркүрөп.

Угуп турган менденин,

Азат бою дүркүрөп.

(СКВ, «Сейтек», 323-б.).

Калаба кылса капырлар,

Кайрат кылган бололук.

Өлүп калсак кокустан,

Бир чукурга тололук.

(СОВ, 1, 265-б.).

11) адамдын дене бөлүктөрүнүн аттары: *бешене, беден (ден), дене, дидар, келде, керден, манжа, орой, тен ж.б.*

Бешенеге жазганды,

Кайда болсо көрөмүн.

Калкым үчүн Бээжинге,

Камыкпай барып келемин.

(СКВ, 86-б.).

Керденге бүткөн Манасым,

Кетирипсиң алымды.

Талаага не деп сойгонсун,

Жоо ээлеген малымды.

(СКВ, 2, 70-б.).

12) сын атооч, тактооч, сырдык сөздөр: *абдан, абжор, азада, азат, алман, ашкере, бали, баччагар, бечен, бейгуда, бейжай, бейкут, бейталман, бөөдө, дапдаана, дурус, жеке, жексен, жуда, кадик, ширин, ылдам, ырас, эгер, эгерим ж.б.*

Бейкапар адам экен деп,

Бейгуда сүйлөп салбасын.

Бээжинден келген кыргыздын,

Мээнетине калбсын.

(СОВ, 2, 365-б.).

Аттиң кокуй, каран түн,

Ашкере түштү каран түн.

(СОВ, 4, 65-б.).

13) адамдын мүнөзүн, сапаттарын билдирген сын атоочтор: *бадирек, балбан, баракор, бардар, бардыгер, бейбак, берен, бетпак, бечара, бечел, бурадар, дааныш, даанышман, данакер, жоомарт, илегер (ловкий), каарман, кал, келбет, кешпир, март, назик, ойрон, сыпаа, чарбадар, чогоол, шаа, шерменде ж.б.*

Даанышман деп жүрчү элем,

Кокуй, Балта, не дейсиң?

Ит урушун салганда,

Качты Манас дебейби.

(СКВ, 2, 70-б.).

Сасык айран, көк курут,

Салпылдаган **бадирек**.

(СОВ, 3, 130-б.).

14) диний түшүнүктөрдүн аттары: *акырзаман, багымдат, барбардигер, бейиш, бутпарас, жадал, кожо, кожозаада, кудай, намаз, пайгамбар, пери, перизат, тозокж.б.*

Кунаным жүрөт кур болуп,

Кууп минер балам жок.,

Кудай кылды чарам жок.

(СОВ, 1, 17-б.).

Молдолору чочуду,

Кожолору кокуйлап,

Ошо катты окуду.

(СКВ, 2, 147-б.).

15) баалуу материалдардын, металлдардын, жасалгалардын аттары: *алача, атилес, барча, бачайы, бейкасам, беренжи, бермет, дүрүйө, зерисабар, зумурут, камка, каухар, келеңкөр, кырмызы, маржан, мис ж.б.*

Келеңкер чачпак, кең соору,

Узун аман жатабы?

Короз моюн, колоң чач,

Кызың аман жатабы?

(СКВ, 2, 167-б.).

Инжи **маржан** шурумду,

Жарыя кылып мунумду.

(СОВ, 3, 16-б.).

Жогоруда көрүнүп тургандай, «Манас» эпосунда колдонулган иран лексикасы маанилик топтору боюнча ар түрдүү. Иранизмдердин эпосто колдонулушуна манасчылар С.Ороз-баков жана С.Каралаевдин варианты боюнча түзүлгөн «Манас» эпосунун жыштык сөздүгүнүн» негизинде лингвостатистикалык илик жүргүзүүнүн натыйжасында алардын ичинен үй буюмдардын, курал-жарактардын, кийим-кечектердин аттарын билгизген сөздөр басымдуу колдонулган жана жыштыгы да жогору деген жыйынтыкка келдик.

Ошентип, иран тилдеринен кирген сөздөр эпостун тилин байытып, көркөм-дүк деңгээлин арттырып, «Манаста» баяндалган окуяларда өзүнүн учурунун тарыхый колоритин берип турат.

Адабияттар:

1. Дыйканов К. Кыргыз тилинин фонетикасы менен лексикасы. – Бишкек, 1991.
2. Кондучалова С. В.В. Радловдун жыйнаган материалдарындагы кыргыз тилинин лексикалык жана грамматика-лык өзгөчөлүктөрү. – Фрунзе, 1964, 37-бет.
3. Кыргыздардын байыркы мезгилдерден XIX кылымдын соңуна чейинки тарыхы. – Б.: Кыргызстан-Сорос фонду, 1998, 174-175-беттер.
4. Осмонов Ө.Ж., Асанканов А.А. Кыргызстан тарыхы. – Бишкек: Эркин-Тоо, 2001, 1924-б.
5. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили: Фонетика жана лексикология. - Бишкек: ЖЭКА, 1999.
6. Сыдыков Ж. Байыркы кыргыз эли – кыргыз тили (тарыхый - (этно) лингвистикалык очерк), КР ИУА Тил илими институту. - Б.: Бийиктик, 2002, 109-110-беттер.
7. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. Ч. I. – Фрунзе, 1959.
8. Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер. – Фрунзе: Илим, 1985